

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

A virrasztó költő

JÓZSEF ATTILA NYOMÁBAN

A hetvenéves Tamás Attilának

Tamás Attila 1964-ben megjelent *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* című könyvének utolsó előtti kis fejezete Kállai Ernőt idézi: „Egry látomása... tündériesen, légiesen szárnyalva világgá tárul, akár a Ming-korszak kínai tájfestészete... Ugy érezzük: itt van a világ közepe... E könnyedén lebegő szerkezetnek függélyes nehezeke, horgonya a pallón álló emberi alak... Ehhez a földbe gyökerezett, magányos, szilárd figurához viszonyítva tárul fel a kép keleties igézete: a fényszótte, csöndes, légies végtelen.” Tamás Attila azért fordul Egry festészetéhez, hogy kimondhassa, ehhez hasonlóan áll szemben egymással ember és kozmosz József Attila verseiben is. „A Téli éjszakában a homályból előrehajló fa alatti ember én-je köti igazán egy ponthoz – önmagához – a képet; máskor esetleg vasgyár tömör szögletén állva »csillámló«, kimagasló sziklafalon, üres tér közepén ülve néz szembe a végtelennel, de mindig egymagában.” Bizonyosságul idézi is a költőt, mégpedig az *Alkalmi vers* egy részletét és ahhoz kapcsolódva így folytatja: „Az »elhagyott csolnak« képe megint különös módon idézi föl a belső, zárt egyedülállóság élményét. Valóban: valahogy merőben idegen testet képez a hatalmas, alakját örökkön váltó őselem, a víz színén nehézkesen, mereven meg-megbillenő, emberalkotta s nélküle értelmét veszítő holt tárgy. [...] A József Attila festette táj képein... alapegységeiből épül föl a kozmosz, az egységek viszonylagos önállósága is kidomborodik. Az ember is részint azért jelenik meg egyediségében, magában, ugyanakkor, amikor azt is észre vesszük, hogy szerves része egy nagyobb közösségnek, a nagyobb egésznek. A külvilág törvényeit szépnek látó ember számára a törvény – a fölmert szükségszerűség – egyjelentésű a szabadsággal.” A mindössze két oldalnyi kisfejezet zárásaként négy sort idéz a szerző a költőtől: „Alszanak a nyers, nehéz szavú, / kiszikkadó parasztok. / Dombocskán, mint szívünkön a bú, / ülök. Virrasztok.” A fejezet címe is beszédes, a részlet önálló mondatot képező ige: „Virrasztok.”¹ Tamás Attila itt latensen egy jellegzetesen huszadik századi modern költői magatartásformára hívta fel a figyelmet, amely relevánsan jelentkezik a *Falu* című versben, amelyben az egyes szám első személyű igealak „foglalja egybe az egész versszakot, az éji csendet, a természet bűvöletét.”² Vajon miért éppen a *Faluban* ismerhető fel e magatartásforma ilyen nyilvánvalóan? Szabolcsi Miklós egyik utolsó tájversének tartja³ és N. Horváth Bélával egybehangzóan vallja, hogy a költő ekkor mintegy válaszüton

¹ Tamás Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Csokonai Könyvtár, Debrecen, 1998. 189–191. [Első kiadás: Akadémiai Kiadó, 1964.]

² Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Akadémiai Kiadó, 1998. 403.

³ Szabolcsi Miklós írta a vers első hosszabb elemzését, melynek rövidített változatát adta közre monográfiája zárókötetében. Vö. Vers és politika. Valóság, 1947. dec. 108–115.

áll: ez a mű a tárgyiasított világ ábrázolásának egyik utolsó példája nála, ugyanakkor már a befelé forduló költő szorongásával teljes.⁴ E befelé történő utazást szolgálja a vers kompozíciója, szerkesztésmódja is. A természeti indításban a költővel nem találkoznak, háttérben van, mintha valami láthatatlan emelkedőről, tárgyilagosan és „a hangulatba beolvadva, de a lerögzítés igényével, messzebről figyelné a falut.”⁵ Nem meglepő, hogy a *Külvárosi éjre* és a *Téli éjszakára* emlékeztető módon a *Falu* kompozíciója a csöndversekére utal: itt is megfogalmazódik a szegények éje képze s a benne létezőkkel, jelen esetben a földművesekkel, a parasztokkal való együttérzés magartatása is. A verskezdés lágy, simogató esti csendje ugyan kétségbeesett, elfelejtett csenddé modulálódik („S körülem, míg elfed hallgatag / a lágy borongás bokra, / ugatások némán hullanak / nagy bársonyokra...”), de még ekkor is őriz bizonyos tisztaságot és mitikusságot. Különösen szépen példázza ezt a vers hetedik szakasza: „Örök boldogság mos / egy rekedt, csorba téglát. / Smaragd Buddha-szobrok harmatos gyeppen a békák”. Tamás Attila Arany János *Családi körét* idézi s megállapítja, hogy a „S mintha lába kelne valamennyi rögnek, Lomha földi békák szanaszét görögnek...” sorokban még nem kap különös hangsúlyt az est sötétjét puha, nehézkes ugrásaikkal fölbolydító, hullószerű kis állatok titokzatossága; József Attila versében meredt nézésükből évezredes keleti mítoszok varázsa árad. De ez a varázslat ott volt már korábban, az „örök boldogság forrása”-ban is. Felhívja Tamás Attila a figyelmet a jellegzetes szerkesztésmódra is: a megfoghatatlan végtelen és a beléje helyezett nagyon is konkrét és egyedi rész ellentétének egységére: „Az est puha csöndjében az egyhangú forrás- vagy csermelycsobogás valóban a tudatba idézheti az időtlenség képzetét, a dallamos, lágyan üveges bugyborékolás ugyanakkor pihentető, szép élményt kelthet a tülekvő, könnyörtelen hajsza lárájából érkezett emberben; valóban mintha maga a boldogság nyugalma áradna tova. Ebben az öröknek tűnő áramlásban helyezkedik el az emberalkotta világ egy darabja – mint az éjszaka végtelen csendjében a vonat, az omladék-szerű gyárepület, a megtört kő, az ághegyen akadt szalag-foszlány. Lágy, végtelen áramlás és kemény lélek, ősz-természességgel formát váltó anyag és kiegészített, elhasznált, értelmetlenné merevült formájával kicsinyesen egyedi tárgy. Halk, eleven hangok és tompa, »rekedt« némaság.”⁶ De a *Falu* – nem véletlenül – emlékeztet a vele nagyon járó egy időben írt *Eszméltre* is, hiszen mint ilyen, egyúttal fölismerés-, eszmélésvers is: itt is nyitottá válik az ember önmaga megmérése, a világ fölfogása, a környezet pedig – a kölcsönhatás szellemében – készségesen felfedi a lebegő, csilló könnyűséget és a determináló, nagy törvényszerűségeket. Az idemutató versekben az eszmélés a dereng, derengés szavakban mutatkozik meg, itt a kilencedik és tizedik szakaszban követhető az eszmélés folyamata a csendtől, a csíramozgástól a pontos kirajzolódásig, a kemény tárgyiasáig tartó út, valamint maga az eszmélő érzékenység.⁷ A falu éjszakájára vonatkozóan így ír a költő: „... Benne csend van. Mintha valami / elhangzott volna csengve. / Fontolni lehet, nem hallani. / Nincs, csak a csendje. / S ahogy földerül az értelem, / megérti, hogy itt más szó / nem eshetett, mint ami dereng: eke és ásó.” Íme, a csendet

⁴ Szabolcsi Miklós: i. m. 396. Vö. N. Horváth Béla: „Egy ki márványból rak falut”. József Attila és a folklór. Szekszárd, 1992. Babits Kiadó. 149–162.

⁵ Vö. Szabolcsi Miklós: i. m. 397.

⁶ Tamás Attila: *A költői műalkotás fő sajátosságai*. Akadémiai Kiadó, 1972. 152.

⁷ Vö. Levendel Júlia: Az értelemig és tovább. In: B. Csáky Edit (szerk.): „A mindenséggel mérd magad!” Tanulmányok József Attiláról. Akadémiai, 1983, 117–118.

tehát csak a parasztnak munkájának lényegét: gondját és örömét jelentő „szó” törheti meg („szó, mert velük szólal a paraszt / napnak, esőnek, földnek”), amely ugyanakkor egyúttal a költői megszólalás esélyét, lehetőségét, belső parancsát is magában hordozza („Szó, mint szóval mondom én el azt gondos időnek.”). A vers zárórészében, az utolsó három szakaszban – a felismerést követően – lép előtérbe a költő, mégpedig a magányos virrasztás jellemző magatartását testesítve meg, amely a tűnődés és eszmélés együttérző hallgatásában nyilvánul meg, mégpedig úgy, hogy e hallgatást szóval, költői szóval mondja el a költő versének nehéz szavú hősei helyett és nevében: „...Hallgatom az álmodó falut. / Szorongó álmok szállnak; / meg-megrebbentik az elaludt / árnyu fűszálat.”⁸

Hangsúlyoznom kell, hogy bár együttérző hallgatásról van szó, fontosságot a befelé történő érzelmi-gondolati mozgás kap, bár az intellektus felelősségét és a közösséghez tartozást is jelenti az egyes szám első személyű forma, bár a gondoskodás kötelezettsége teszi igazán nyilvánvalóvá az együvé tartozást, a zárószakaszok logikai konstrukciója (a hallgatástól a megértett sors viszonylatán át a virrasztásig vezető magatartás) is magában rejtje e kapcsolatot⁹, mégsem gondolom, hogy a verszárlat – a falu sorsának, jövőtlenségének felismerését és az abból adódó etikai viszonyt értelmeznie elsősorban. N. Horváth Béla Bókay Antalra utalva azt írja, hogy a záróformula a korábbi nagy gondolati versekre (*A város peremén, Téli éjszaka, Elégia*) emlékeztetve „a versfolyamatban az egyén-valóság viszonyban végbemenő változást tudatosítja”¹⁰ és a *Faluban* „a virrasztás ennek az etikai viszonyának a megjelenési formája, az ébrenlét fegyelmével követi a költő a közösség sorsát.”¹¹ Értelmezésem szerint a virrasztás lehetséges formáit másutt is kereshetjük, a motívum előzményeit keresve Szabolcsi Miklós Eisemann Györgyöt hívja segítségül, aki individualitás és objektivitás, kívülállás és részvétel kapcsolatának olyan értelmezésére mutat rá, amely – talán platóni remiszenciaként is – az őrzés motívumával hozható összefüggésbe. Az áldozatra berendezkedett élet körének őrzése elterjedt világirodalmi toposzként mutatkozik Mallarmétól Nietzscheig, Stefan Georgénél és Rilkenél sem hiányzik. Bizonyítékként Franz Kafkát idézi: „te virrasztasz, őrszem vagy, a melletted levő rőzsehalomból kihúzott égő fadarabot lengeted, úgy leled meg a hozzád legközelebbit. Miért virrasztasz? Egynek virrasztania kell, úgy tartják. Egynek ott kell lennie.” (*Éjszaka, Tandori Dezső fordítása*). A magyar irodalomból utal Ady Endre *Intés az őrzőkhöz* című versére és Ambrus Zoltán regényére, melyben Midász király ezt írja naplójába: „Nem vagyok ebbe a világba való”. Eisemann megállapítja, hogy „Midász elhagyta, sőt nem is találta meg igazán »őrhelyét«, noha abból a feltételezésből indult ki, hogy éppen annak kell »ott lennie«, aki nem »ebbe a világba való.«”¹² Az őrzés funkciója kerül előtérbe a népi szokásokra figyelve is, a virrasztás ugyanis nem más, mint az otthon ravatalozott halott éjszakai őrzése a temetésig, általában egy vagy két éjszakán át, oka részint a halot-

⁸ Vö. Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések*. Magvető, 1988. 315.

⁹ Vö. Tamás Attila: i. m. 155–156.

¹⁰ N. Horváth Béla: i. m. 158. Vö. Bókay Antal: *A város peremén*. In: *József Attila-versek elemzése*. 146–183.

¹¹ N. Horváth Béla: i. m. 158.

¹² Eisemann György: *Ősformák jelenidőben*. Orpheusz Könyvek, 1995. 56–59.

tól való félelem, részint a halott tisztelete.¹³ Hasonlót tapasztalhatunk, ha a Bibliához fordulunk. Az Ószövetségben nem fordul elő a fogalom, kivételt a Jób könyve jelenthet, ahol „sírdombja felett való örököséről” van szó,¹⁴ – bár Károli így fordítja: „Még ha a sírba vitetik is ki, a sírdomb felett is él” (21,32) –, az Újszövetségben azonban gyakrabban előfordul, mégpedig az agrupneó és grégoreó jelentésben, Pál apostol kétszer is egyértelműen említi a korinthusbeliekhez írt második levelében: „Hanem ajánljuk magunkat mindenben, mint Isten szolgálói; sok tűrésben, nyomorúságban, szükségben, szorongatásban, vereségben, tömlőcben, háborúságban, küszködésben, virrasztásban, böjtölésben” (6,4–5.) és „Fáradtságban és nyomorúságban, gyakorta való virrasztásban, éhségben és szomjúságban, gyakorta való böjtölésben, hidegben és meztelenségben.” (11,27). Az agrupneó szorosán összekapcsolódik az éberséggel és a vigyázással, ahol konkrét értelemben szerepel, ott a virrasztás fáradtságos, megterhelő voltára esik a hangsúly; Márk (13,33) és Lukács (21,36) evangéliumában Krisztus eljövételével kapcsolatban arra int, nehogy aludva, készületlenül érjen minket az, hanem éberem, tette készen, és ezért kell virrasztani. A grégoreó szintén a nem alvást jelenti. Máté evangéliumában (26,38) Jézus arra kéri a tanítványokat, hogy együtt virrasszanak és imádkozzanak vele. Lukács példázatában (12,37) Krisztus eljövételéről van szó. Máté (24,42) és Márk (13,33) egyaránt eszkatológiai virrasztásra, vigyázásra szólít fel.¹⁵ A vigyázás pedig éberséget, összpontosított lelkiállapotot és helyzetet fejez ki, mind a konkrét cselekvésben, mind pedig a felkészülést kívánó magatartásban. Mint az idemutató József Attila-versekben, amelyek érdekes módon 1932 és 1934 között születtek, illetve viszszautal e magatartásformára legutolsó üzeneteiben is.

E versek azok, amelyekben egy meghatározott pontról tekint szét a költő, legyen bár szó az e szempontból elsőnek mondható *Ritkás erdő alatt* (1932) című műről, melyben szintén épp a zárórészben fogalmazódik meg a tűnődést követő felismerés állapota: „Egy ember ült a porban s eltűnt a kifésülő jegyek közt”.¹⁶ A *Külvárosi éjben* (szintén 1932) a virrasztás verbálisan is megjelenik, igaz, még nem a lírai énrre vonatkozóan: „Romlott fényt hány a korcsma szája, / tócsát okádik ablaka: / benn fuldokolva leng a lámpa, / napszámos virraszt egymaga.” A vers freskója elsőként jeleníti meg a magyar külvárost a maga teljes sivárságában és iszonyatában. E komor képet követi a befejező mellékdal, a szép József Attila-i decenszendők egyike¹⁷, immáron a lírai én szempontjából megfogalmazva még nem a virrasztást, hanem az alvásba, az álomba való menekülés egyedüli lehetőségét, melyben megjelenik a megnyugtatósnak szánt kétségbeesés, a változatlanság bevallása és az együttérzés a szenvedésben: „Az éj ko-

¹³ Vö. *Magyar Néprajzi Lexikon*. Ötödik kötet. Akadémiai Kiadó, 1982. 572. Tátrai Zsuzsanna a *virrasztás* szócikkben a következőket írja: „A parasztság társas összejöveteleinek egyik alkalmá. Az egész ország területén szokás volt. Általában a rokonok, komák, ismerősök, szomszédok mennek virrasztani, de bárki mehet, meghívás nélkül. Az esti munkák befejezése után kezdődik a virrasztás, télen öt-hat óra felé, nyáron hét óra körül. Régebben hajnalig, az utóbbi időkben éjfélig virrasztottak. [...] Virrasztás közben nem volt szabad elaludni. Dél-Dunántúlon a történeti adatok szerint is csörgőpálcával riasztották fel az elalvókat. [...] A virrasztóénekek „a virrasztás alkalmával az elsőénekes, siratóasszony, imádkozóasszony, énekesasszony, diktás, énekvezető stb. vagy kántor által, vagy vezetésével előadott énekek.”

¹⁴ Vö. *Keresztény Bibliái Lexikon*. Szerkesztette: dr. Bartha Tibor. Kálvin Kiadó, 1995. II. 699.

¹⁵ Uo. 696.

¹⁶ Részletes elemzése: Szigeti Lajos Sándor: i. m. 228–249.

¹⁷ Vö. Szabolcsi Miklós: i. m. 201.

moly, az éj nehéz. / Alszom hát én is testvérek. / Ne üljön lelkünkre szenvedés. / Ne csípjé testünket féreg.” Az ekkor kialakított „lírai rapszódia” kétségtelenül legtökéletesebb példája a *Téli éjszaka*¹⁸ (1932 végén, 1933 elején íródhatott), amely a külső és belső tájat egyaránt hallatlan érzékletességgel állítja elénk és ennek a kifelé és befelé egyidejűen tartó útnak a végén már egyes szám első személyben, ott a virrasztó szava: „Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű fa, / mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa.” A vers Szabolcsi Bence elemzése szerint Bartók *Az éjszaka zenéje* című nocturnójára emlékeztet: „Nem arról van itt szó, hogy Bartók darabja valamiképp, közvetve vagy közvetlenül hatott volna József Attilára. Egymástól független formák és koncepciók ezek; de a mondanivaló és a tervezés általános hajlama így még jellemzőbb lehet. Úgy látjuk, hogy ezek a nagy éjszaka-fantáziák, egymástól való teljes függetlenségük mellett is mélyen rokonok egymással: hasonlóan vagy ugyanúgy érzik és érzékeltetik az ember helyét a mindenségben, vagy pontosabban: a virrasztó ember helyét egy kietlen és közömbös, mégis mindent átfogó és magába ölelő éjszakai világban. Az ember virraszt – mondják –, s az ember virrasszon; így válik valamiképp testvérévé és urává annak a némaságában is zengő, alvó és mégis készülődő mindenségnek, mely körülveszi.”¹⁹ Míg a *Téli éjszakában* a költő a világ ág-bogáról szól, melyen „annyi mosoly, ölelés fönnakad”, addig a *Reménytelenül* című versben a hasonlóan embertelen tájat a „semmi ágára” került lélek láttatja velünk. Nem véletlen, hogy Németh Andor a *Szép Szóban* 1938-ban megjelent tanulmányának éppen ezt a címet adta: A *semmi ágán*. A kifejezés jelképes lett, a József Attila-i költői életsorsot és egyfajta általános emberi léthelyzetet jelölve, Bori Imre az egzisztencialista életérzés és létélmény megformálását látta benne²⁰, de értelmezhető ez magának a virrasztás léthelyzetének egyik legszebb metaforájaként is. En legalábbis így látom s ezért értek egyet Bacsó Béla elemzésével, amely közel áll ennek beláttatásához: „»A semmi ágán ül szívem / kis teste hangtalan vacog« – ez a *Reménytelenül* centruma. A vers lényegmeghatározottsága az, hogy a lélek Belső Világterében teljesen leépülnek a fogódzók és minden biztos pont hiányában visszahúzódnak a szívbe, az érzés végső emberi momentumába. A leépülés teljes: »Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél.« A külső táj sivársága, sík, azaz határolatlan jellege sugallja a reménytelenség érzését. A költő magát fejezi ki a tájban, ahol szinte semmi sincs, a horizont végételenségének képe a lélek végességét rejt, a fogódzók nélküli táj szabad horizontja a lélek szabadságvesztését idézi. A táj semmit nem mutat, a nyárfa neszező halálsuhintása melankolikussá teszi a lelket, de ez a melankólia együtt jár a helyzet tisztázásának felelősségteli szándékával. Felelőssége önmaga iránt, a helyzet nem elleplező megfogalmazása teremt itt nagy verset. Számvetés a léthelyzettel. A félelem azonosítást teremt, és nem engedi a visszahátrálást a múlt valamiféle idilljéhez. A múlt és jövő reményei csalókák – »Fortélyos félelem igazgat / minket s nem csalóka remény« (*Hazám*) –, ami megmarad – mondjuk ismét – a lélek önállítása. A félelem állapota a megvilágosodás állapotává válik, egyben az igazság feltárulásává – az igazság pedig az, hogy nincs remény. Minden igazságot elleplező létező megtagadása az igazság kimon-

¹⁸ Első teljes elemzése éppen Tamás Attiláé. A verselemzések összefoglalását adja: Szabolcsi i. m. 268–279.

¹⁹ Szabolcsi Bence: *Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből*. Akadémiai Kiadó, 1959. 206–207.

²⁰ Vö. Bori Imre: A „semmi ágán”. *Híd*, 1962. 12. 1115–1129.

dásának lehetősége. Az asztrális táj a létező radikális megtagadásaként mutatkozik meg. A csillagok távoli, szelíd idegensége csak fokozza a társtalanságot. József Attila nem fordul poétikus gesztussal a csillagok világához reményt keresendő. A számvetést és distanciát végsőkéig viszi. A semmit, mely egyben félelmet is okoz, adja meg korlátként, így a semmi az utópia ellenlábasa, de egyben felismerése a létnek, a lélek önállításának – azaz mondjuk ismét: visszaút önmagához.²¹ Tegyem hozzá, nagyon fontos figyelni arra is, milyen utatítást – mint partitúrákon szokás – ad művéhez a költő a verscím alatt, a korpusz fölött: *Lassan, tűnődve*, amely nem csak az olvasás vagy alkotás módjára vonatkozik, sokkal inkább arra a kontemplációra, amely e jellegzetesen huszadik századi virrasztó magatartásforma attribútuma. József Attilának e versei palinódiái saját korábbi tájverseinek csakúgy, mint a természetben való feloldódás klasszikus panteizmusának, de még e panteizmus modern kori változatát is visszavonja, még azt is, amely azt a félelmet fogalmazza meg, hogy az ember belesüllyed a puszta vegetációba, itt ugyanis az emberi önmegismerésnek a külső világot is magába záró, attól mégis egyúttal elforduló, a belső végtelenség felé tartó út folyamatát látjuk, mégpedig úgy, hogy ez az „önállítás” egyúttal e folyamat megértésének szükségszerűségét is magával vonja, így mintegy – Pierre Bourdieu kifejezésével – a megértés megértését is posztulálva.²² Ezt a folyamatot látszik belülről megérezkíteni maga az *Eszmélet*, amely – ha csak a féleber-félálom állapot megfogalmazása (mint a *Kései siratóban* írja majd: „Világosodik lassacsán az elmém...”). Az 1934-ben született mű a virrasztás belső, szubjektív tárgyának körüljárása, egyúttal annak is bizonyossága, hogy a virrasztás közege a csönd, amely ettől kezdve válik releváns motívumává József Attila költészetének. A reménytelenségre, az örök éjre ugyanis – úgy tűnik – egyetlen válasz lehetséges: a hallgatás, illetve az elhallgatás, az előbbi a külső, az utóbbi a belső életre vonatkozik, mégpedig abban az értelemben is, hogy ez a szabadság egyedül megmaradt formája, mely nem más, mint a „fáj a szívem, a szó kihül” költői magatartása (hiába hordozzuk magunkban az emberi teljesség álmát, a szabadság hiánya meghíúsítja álmainkat).²³ József Attila ennek ellenére a végsőkéig nem adja meg magát, az utolsó pillanatig nem szűnik meg költő lenni, mert bár társadalmi-kulturális-egyéni válságok idején gyakori a költők hallgatása, nagy a narcista elzárkózás kísértése, azonban – ahogy Arnold Hauser írja – „a tényleges elnémulástól megóv a társadalmasodást a teljes elidegenedéstől, a szellemi egészséget a zűrzavartól elválasztó szakadék”. A költő utolsó verseiben erőteljessé lesz az emlékezés mozzanata, e versek múltképeire rávetül a negált jövő képze: „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek / és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.” (*Talán eltűnök hirtelen*). A (*Drága barátim...*) már a jövőbe vetített emlékezés mozzanatát köti össze a sajátjával, a jelenével, de ugyanabban a virrasztó vershelyzetben: „nektek írok most, innen, a tűzhely oldala mellől, / ahova húzódtam melegedni s emlékezni reátok. / ... Emlékezzetek ott ti is, és ne csupán hahotázva / rám, aki köztetek éltem s akit ti szerettetek egykor.” Susan Sontag írta, hogy a csönd létezik mint döntés – a művész példamutató öngyil-

²¹ Bacsó Béla: *Határpontok. Hermeneutikai esszék*. T-Twins-MTA Lukács Archivum, 1994. 181.

²² „Das Verstehen verstehen” Vö. Pierre Bourdieu: *Die Regeln der Kunst: Genese und Struktur des literarischen Feldes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 449.

²³ Az álom és a látomás motívumának fontosságára is – többek közt – éppen Tamás Attila és Egri Péter hívták föl először a figyelmet.

kossága esetében (Kleist, Lautréamont), aki így tanúsítja, hogy „túl messzire” ment. A döntés másik módja, amikor a művész megtagadja hivatását (Rimbaud, Wittgenstein, Duchamp), de az, hogy e végleges csöndet választották, művüket nem érvényteleníti. És létezik a csönd úgy is, mint büntetés, mint bűnhődés: a művész megőrül (Hölderlin, Artaud), tanúsítva, hogy a tudat elfogadott határait néha csak az ép elme feláldozása árán lehet átlépni.²⁴ József Attila életében és életművében szó sincs egyik ilyen döntésről sem, nála ugyanis a halált megelőzi a dalok csöndbe térése, a csöndben pedig egy teljesebb világra ismer rá. József Attilát, a költőt ugyanis – értelmezésem szerint – semmi sem kényszeríthette térdre, eszményeit nem tagadta meg. Az utolsó csöndversek csöndjében az érzéki világon túli valóságba, a teljességbe emelkedés valósul meg, a kései versek csöndje a teljes üresség és a tökéletes telítettség egyidejű állapotát mutatja. A csöndben sem halált látott tehát, sokkal inkább „dalai” (művei) örökkévalóságát, utolsó verse pedig arról is meggyőzhet bennünket, hogy a remény sem hagyta el, hiszen az életmű utolsó szava – a kánonok egy része ki is használta – is erre utal, még ha mindazt, mit hinni készült, másoknak hagyta is örökül: „Szép a tavasz és szép a nyár is, / de szebb az ősz s legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél.” Mert a szólni vagy visszavonulni lehetséges alternatívája szempontjából József Attila nem csak az emberi sors kegyetlenségét sejtette meg, de a döntésben is segített, a tagadás helyett az állítást tárva a lehetséges költői-emberi magatartás mintájaként élénk, mert végül mégis mindig azt sugallja, amit egy 1933-ban írt töredékében így határozott meg: „Nem! nem! kellene kiáltoznom / s azt suttogom: igen, igen, / hogy a sors ringatózást hozzon / a tenger sírás vizeiben.” Szeretném hinni, hogy a virrasztás költői magatartásformájának vizsgálatában egy olyan értelmezői szempontra leltünk rá²⁵, amely alkalmasnak látszik a költői életmű egy lehetséges újraolvasására, ugyanis a költő itt egy olyan emberi szerep megértőjévé vált, amely egyértelműen bizonyítja József Attilának az európai költészettörténeti modernség klasszikusaihoz kapcsolódását és mérhetőségét.²⁶

²⁴ Susan Sontag: *A pusztulás képei*. Európa, 1971.22.

²⁵ A csönd motívumáról és a hallgatásról írtam már: Szigeti Lajos Sándor: i. m. 249–341, valamint *(De)formáció és (de)mitologizáció. Parabolák és metaforák a modernitásban*. Suprasegmentum, 2000. 287–296. A német nyelvű szakirodalomból a következőkre hivatkozom: Georg-Michael Schultz: *Neigung zum Verstummen*. In: *Negativität in der Dichtung Paul Celans*. Niemeyer Verlag, Tübingen, 1977.; Otto Lorenz: *Schweigen in der Dichtung: Hölderlin-Rilke-Celan*. Studien zur Poetik deiktisch-elliptischer Schreibweisen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1989.

²⁶ Elhangzott a Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő szervezésében rendezett miskolci József Attila Újraolvasó Konferencián 2000. április 8-án.